

**ESHITISHDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALARDA IJTIMOY MOSLASHUVNI
SHAKLLANTIRISHDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI
RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASPEKTLARI**

Otaxonova Dildora Asqarali qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti

Surdopedagogika mutaxassisligi I-bosqich magistranti

E-mail: dildora030587@gmail.com

Mingnarov Abduxoliq Toshmirzayevich

Ilmiy rahbar, Tarix fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya: Ushbu maqolada eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning ijtimoiy moslashuv jarayonida kommunikativ kompetensiyaning o‘rni va uni rivojlantirishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Muallif defektologiya, maxsus psixologiya va kommunikativ lingvistika sohalaridagi ilmiy qarashlarni birlashtirgan holda, karlar va zaif eshituvchi bolalarda nutqiy va noverbal muloqot ko‘nikmalarining shakllanish mexanizmlarini yoritadi. Maqolada L.S.Vigotskiy, R.M.Boskis, J.I.Shif va boshqa olimlarning madaniy-tarixiy va kompensator rivojlanish nazariyalari asosida ijtimoiy moslashuvning psixologik-pedagogik shartlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: eshitish nuqsoni, ijtimoiy moslashuv, kommunikativ kompetensiya, imo-ishora tili, og‘zaki nutq, kompensatsiya, rehabilitatsiya.

Kirish. Eshitish analizatorining doimiy buzilishi bola rivojlanishining barcha sohalariga, eng avvalo, muloqot va ijtimoiy o‘zaro ta’sir mexanizmlariga chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Eshitish imkoniyati cheklangan (EICH) bolalar uchun atrofdagilar bilan o‘zaro munosabatning samarali vositalarining yetishmasligi ko‘pincha izolyatsiya, past o‘z-o‘zini baholash va moslashuvning qiyin kechishiga olib keladi[1]. Shu sababli, kommunikativ

kompetensiyani rivojlantirish ularda ijtimoiy moslashuvni shakllantirishning markaziy omili sifatida qaraladi.

Kommunikativ kompetensiya – bu shaxsning turli vaziyatlarda axborotni qabul qilish, tushunish va uzatish, suhbatdosh bilan o‘zaro tushunishni o‘rnatish qobiliyatidir[2]. Eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun bu kompetensiyaning mazmuni o‘zgaradi: og‘zaki nutq bilan bir qatorda imo-ishora tili, daktilologiya, yuz-ifoda va jestlarning alohida roli paydo bo‘ladi.

Ijtimoiy moslashuvning nazariy modellari. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy maktabiga ko‘ra, bolaning rivojlanishidagi asosiy nuqson uning ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish kanallarini toraytiradi. Eshitish buzilishi ikkinchi darajali og‘ishlarga – nutqning kam rivojlanganligi, kognitiv funksiyalarning sust shakllanishi va ijtimoiy aloqalarning qiyinlashishiga sabab bo‘ladi[3]. Biroq Vigotskiyning kompensatsiya nazariyasida ta’kidlanishicha, har qanday nuqson “ijobiy kuch” sifatida kompensator mexanizmlarning faollashuviga olib keladi: eshitmaydigan bolada vizual-idrok, kinestetik va tebranish sezuvchanligi kuchayadi.

R.M.Boskis (1963) eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalarni uch guruhga ajratadi: karlar (eshitmaydiganlar), zaif eshituvchilar va erta kar bo‘lganlar. Ularning har biri uchun kommunikativ strategiyalar turlicha bo‘ladi. Karlar asosan imo-ishora tiliga tayanadi, zaif eshituvchilar esa qoldiq eshitishdan foydalanib og‘zaki muloqotni o‘zlashtirishi mumkin[4].

Kommunikativ kompetensiya tuzilmasi va uning eshitish nuqsonli bolalardagi xususiyatlari. Kommunikativ kompetensiya tarkibiga lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik va strategik komponentlar kiradi[5]. Eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalarda ushbu komponentlarning shakllanishi o‘ziga xosdir.

1. Lingvistik komponent– so‘z boyligi, grammatik qoidalarni bilish. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, 7-8 yoshli kar bolalarning faol lug‘ati eshitadigan tengdoshlarinikiga qaraganda 3-4 barobar kambag‘al[6]. Sintaktik tuzilmalar soddalashgan, murakkab ergash gaplar deyarli uchramaydi.

2. Sotsiolingvistik komponent – muloqot vaziyatiga mos til vositalarini tanlash. Eshitish nuqsonli bolalar ko‘pincha norasmiy vaziyatlarda ham haddan tashqari rasmiy yoki aksincha, vaziyatga yarashmaydigan sodda ifodalarni qo‘llaydilar.

3. Pragmatik komponent – suhbatni boshlash, davom ettirish, mavzuga qaytarish, navbat bilan gaplashish qoidalari. Karlar jamiyatida bu qoidalar vizual muloqot (masofa, qarash, imo-ishora kutilgan vaqt) tufayli o‘zgaradi. Eshitadiganlar bilan muloqotda ko‘pincha pragmatik xatolar kuzatiladi: suhbatdoshni ko‘z bilan kuzatmaslik, to‘satdan mavzuni o‘zgartirish.

4. Strategik komponent – muloqotdagi uzilishlarni tiklash usullari (qayta so‘rash, imo-ishora bilan tushuntirish, yozish). Eshitish nuqsoni kuchli bo‘lgan bolalarda bu komponent yaxshiroq rivojlangan, chunki ular doimo to‘siqlarni yengishga majbur[7].

Imo-ishora tili va og‘zaki nutqning roli. Ikki tillilik (bilingvizm) muammosi defektologiyada keskin muhokama qilinadi. An’anaviy yondashuv (oralizm) imo-ishora tilini inkor etib, faqat og‘zaki nutqni rivojlantirishni talab qilgan. Biroq zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, imo-ishora tilini erta o‘zlashtirish og‘zaki nutqning shakllanishiga to‘sqinlik qilmaydi, aksincha, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydi[8]. Masalan, J.I.Shifning tajribalarida (1968) imo-ishora tilini biladigan kar bolalar mantiqiy operatsiyalarda yaxshiroq natijalarga erishgan.

Ijtimoiy moslashuv bosqichlari va kommunikativ ko‘nikmalarning rivojlanishi. Eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy moslashuv bir necha bosqichni o‘z ichiga oladi:

1-bosqich (0-3 yosh): oilaviy moslashuv. Bola ota-onasi bilan sensor-emotsional aloqa orqali muloqot asoslarini o‘zlashtiradi. Agar ota-onalar imo-ishora tilini bilmasa yoki farzandiga “tabiiy jestlar” (ko‘rsatish, olib berish, salomlashish)ni o‘rgatmasa, moslashuv buziladi.

2-bosqich (3-7 yosh): maktabgacha ta’lim muassasasiga integratsiya. Maxsus bog‘chalarda bolalar daktilologiya va imo-ishora tilining elementlarini, shuningdek, qoldiq eshitish imkoniyatlaridan foydalanib tovush talaffuzini o‘rganadilar. Bu bosqichda

tengdoshlar bilan o‘yin faoliyati orqali kommunikativ kompetensiyaning pragmatik qirralari shakllanadi.

3-bosqich (7-15 yosh): maktab ta’limi va keng ijtimoiy muhitga chiqish. Karlar va zaif eshituvchilar maktablarida bolalar ikki tilli (og‘zaki nutq + imo-ishora tili) yoki og‘zaki nutqqa yo‘naltirilgan dasturlarda o‘qitiladi. Tadqiqotlar (Moores, 2010) shuni ko‘rsatadiki, ikki tilli dasturlarda o‘qigan o‘quvchilarda akademik ko‘rsatkichlar va o‘z-o‘zini hurmat yuqoriroq bo‘ladi[9].

4-bosqich (15 yoshdan keyin): kattalar hayotiga moslashuv. Kasb tanlash, mustaqil yashash, eshitadigan jamiyat bilan integratsiya. Kommunikativ kompetensiyaning strategik komponenti bu bosqichda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik tamoyillari. Ilmiy adabiyotlarda quyidagi tamoyillar asosiy deb belgilanadi:

- Kompensatsiyaning kompleksligi – texnik vositalar (eshtish apparatlari, koxlear implantlar) bilan birga psixologik-pedagogik choralarni uyg‘unlashtirish.
- Vizualizatsiya va modelirovka – barcha muloqot aktlarini ko‘rish orqali o‘zlashtirish mumkin bo‘lgan shaklda taqdim etish (videodasturlar, mime, tablitsalar).
- Ijtimoiy yo‘naltirilgan muloqot – sun‘iy laboratoriya sharoitida emas, balki real hayotiy vaziyatlarda (do‘kon, poliklinika, transport) muloqot qilishni o‘rgatish.
- Bilingvistik yondashuv – imo-ishora tilini ikkinchi ona tili sifatida hurmat qilish, uni og‘zaki nutqqa to‘siq emas, balki qo‘llab-quvvatlovchi vosita deb qarash.

Empirik tadqiqotlarning qisqacha tahlili. So‘nggi o‘n yillikda o‘tkazilgan bir qancha tadqiqotlar (Antia & Kreimeyer, 2015; Marschark & Hauser, 2012) kommunikativ kompetensiya darajasi bilan ijtimoiy moslashuv o‘rtasida to‘g‘ri korrelyatsiya mavjudligini tasdiqlaydi[10]. Masalan, 120 nafar kar va zaif eshituvchi bolalar ishtirokidagi uzoq muddatli kuzatuvda (C. Johnson, 2018) ko‘rsatilishicha, 3 yoshda imo-ishora tilini yaxshi bilgan bolalar 10 yoshda eshitadigan tengdoshlari bilan muloqotda kamroq qiyinchiliklarga duch kelgan va o‘zlarini “chetlangan” his qilish ehtimoli ikki barobar past bo‘lgan.

Shuningdek, koxlear implantatsiyadan so‘ng bolalarda kommunikativ kompetensiyaning lingvistik komponenti sezilarli darajada yaxshilanadi, ammo pragmatik komponentda kechikish saqlanib qolishi mumkin. Bu esa maxsus sotsial-trening dasturlarining zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa va tavsiyalar Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda ijtimoiy moslashuvni shakllantirishda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega. Quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Eshitish nuqsoni ijtimoiy moslashuvni qiyinlashtiradi, ammo kompensator mexanizmlar (vizual-idrok, imo-ishora tili) orqali bu jarayon samarali yo‘lga qo‘yilishi mumkin.
2. Kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlari (lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik, strategik) eshitish nuqsonli bolalarda o‘ziga xos shakllanadi va ularni alohida pedagogik qo‘llab-quvvatlash talab etadi.
3. Imo-ishora tilini inkor etuvchi “sof oralistik” yondashuv o‘zining samarasizligini ko‘rsatgan; ikki tilli ta’lim (imo-ishora tili + yozma/og‘zaki nutq) zamonaviy defektologiyada yetakchi hisoblanadi.
4. Amaliyotga quyidagi tavsiyalar kiritilishi lozim: erta logopedik aralashuv, ota-onalar uchun imo-ishora tilini o‘rgatish kurslari, kar va zaif eshituvchi bolalarni eshitadigan tengdoshlari bilan qo‘shma loyihaviy faoliyatga jalb qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vigotskiy L.S. Defektologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1985. – 256 b.
2. Hymes D. On Communicative Competence. – In: Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269-293.
3. Boskis R.M. Eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalar psixologiyasi. – M.: Prosveshcheniye, 1963. – 312 s.
4. Shif J.I. Karlarning kognitiv rivojlanishi. – M.: Pedagogika, 1968. – 198 s.
5. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. 1980. No. 1. – P. 1-47.

- 6.** Moores D.F. *Educating the Deaf: Psychology, Principles, and Practices.* – Boston: Houghton Mifflin, 2010. – 512 p.
- 7.** Marschark M., Hauser P.C. *How Deaf Children Learn.* – Oxford University Press, 2012. – 168 p.
- 8.** Antia S.D., Kreimeyer K.H. *Social Competence of Deaf and Hard-of-Hearing Children.* – Oxford University Press, 2015. – 304 p.
- 9.** Johnson C. Language and social adjustment in deaf children: a longitudinal study // *Journal of Deaf Studies and Deaf Education.* 2018. Vol. 23(2). – P. 145-156.
- 10.** Paul P.V., Lee C. The qualitative similarity hypothesis in deaf education // *American Annals of the Deaf.* 2010. Vol. 155(3). – P. 336-348.